

С.А. Шыдлоўскі

КААРДЫНАТЫ ПОЛАЦКАГА

(Каардынаты паўсталага / С. А. Шыдлоўскі // Анталогія сучаснага беларускага мыслення. — СПб.: Невский простор, 2003. — С. 314—327.)

1. Герой у часе

Прамэтэеўская постаць Ф. Скарыны, надзвычай папулярная ў адраджэнскіх 80-ых, на пераломе стагоддзяў, зь яго блізу барокавым адчуваньнем часу, выглядае задужа рэнэсансна, каб выклікаць асабістыя пачуцьці. Актуальным героем сучаснасьці паўстае Сімяон Полацкі, узорны беларус, «калябарант», пілігрым у краіну Ўсходу. Вобраз Сімяона Полацкага слаба акцэпаваны беларускай мітаграфіяй, але яго прысутнасьць у айчыннай гісторыі не падлягае рэдукцыі. Ф. Скарына — больш спадручная постаць для канструктараў мітаў, яго вобраз падпадае рэдагаваньню і кіраваньню палітычнай каньюктурай. У залежнасьці ад пануючай ідэалогічнай моды ў яго зьмяняецца нават імя Георгій на Францыск — і наадварот. Ф. Скарына вучыцца і пытаецца, С. Полацкі вучыць і адказвае. Апошняя — прыкмета часу — чым больш няпэўныя навакольныя абставіны, тым больш катэгарычная дыдактыка. Францыск застанецца ў падсвядомасьці беларускай культуры яе вечным студэнтам, галоўную інтрыгу біяграфіі якога складаюць абароны дысэртацыяў — чым не пэрсанаж для фэбліо ці навэлі. Балазе, рэнэсансная па духу п'еса «Нагавіцы сьвятога Георгія» ужо напісана нашымі сучасьнікамі М. Адамчыкам і М. Клімковічам. Каб стварыць нешта адэкватнае ў дачыненні біяграфіі Сімяона, патрэбна зьяўленьне айчыннага Грымэльсгаўзэна.

Ф. Скарына быў садоўнікам караля, С. Полацкі — царскім радцам. Ф. Скарына шукаў на Захадзе, С. Полацкі знайшоў на Ўсходзе — Імя. Практыкі Ф. Скарыны і С. Полацкага сфарміравалі мадэль культурнага пасярэдніцтва, якая і зрабіла магчымай ідэю Беларусі. Ф. Скарына і С. Полацкі — два роўнавялікія архетыпы, два ўзоры прэтэнзіяў для беларускіх культурнікаў. Без Ф. Скарыны, а дакладней — імпартаваных з Захаду тэхналягіяў, не было б «кідку на Ўсход» С. Полацкага. Без С. Полацкага ня ўзьнікла б сучасная Беларусь — як гістарычная пераемніца Полаччыны — краіны культуртрэгераў і асьветнікаў, краіны-масту паміж Захадам і Ўсходам.

Некалі Фаўст, апошні герой традыцыяналізму, спрабаваў выратаваць мітапаэтычны час, даруючы чалавеку адчуваньне тоеснасьці з родам, ад дыскрэтнасьці «часу купцоў» і хронік. Яго хвалявала як можна сказаць «спыніся імгненьне» і ня быць расьціснутым д'ябальскім вынаходзтвам — гісторыяй. Беларускі Фаўст мусіў бы змагацца і супраць новага гістарычнага часу, і супраць новапаўсталай геапалітычнай прасторы, транзытная сутнасьць якой пазбаўляе тубыльную зямлю яе заповеднага статусу. Мо таму, як і Скарына, С. Полацкі палічыў для сябе мэтазгодным любіць Бацькаўшчыну з-за мяжы. Сьвятасьць — атрыбут адлегласьці. Зыход — як спроба вярнуцца да якасна новага адчуваньня Бацькаўшчыны. Радзіма купцоў, ваяроў, дойдзідаў і асьветнікаў, Полацк ніколі ня быў абдзелены падобнай рэфлексіяй. У вандроўках летапісных палачан заўжды гучыць матыў Вяртаньня — цэнтральная полацкая калізія. Згадаем вяртаньня праз выгнаньне Рагнеды, пасьмяротнае вяртаньне Ефрасіньні, уцёкі Ёсяслава з Кіева.

Калі традыцыйныя стасункі разбураюцца, чалавек апынаецца сам-насам зь ірацыянальнасьцю часу. У гістарычным вымеры ня род гарантуе неўміручасць індывіду, індывід — унесьмярочвае род. У часы С. Полацкага, багатыя на ваенныя выпрабаваньні, традыцыйныя сувязі парушаюцца. Узяўшы ў якасьці свайго літаратурнага імя назву роднага гораду, Пятроўскі-Сітняновіч апэлюе ўжо не да рэальнай палітыка-эканамічнай сілы, а да мінулага Полацка, у адрозьненьне ад Ф. Скарыны, які ў сваіх прадмовах да Бібліі зьвяртаўся да патэнцыйных фундатараў — заможнага полацкага «паспольства». З-за адсутнасьці іншых прэтэндэнтаў паэты становяцца галоўнымі нашчадкамі Ёсяслававай спадчыны. Лёс і імя С. Полацкага робяцца той кропкай уводу, у якой страчаная эканамічная магутнасьць Полацку сублімуецца ў міт культурнай сталіцы. Сваім літаратурным прыдомкам Сімяон робіць прамочую полацкай мінуўшчыне. У месцах пераходу адной эпохі ў другую мастком могуць служыць лёсы асобных індывідаў. Не было б іх, на месцы Беларусі зеўраў бы сёньня пыльны транзытны ляндшафт, не пайменаваны на мапах.

Тое, што аб полацкім мінулым мы ведаем больш праз гандлёвыя дамовы, чым з палітычных хронік, — сымбалічна. Дынаміка развою гораду была прыстасавана ня столькі да ўзьлётаў-заняпадаў уладных дынастыяў, колькі да шматцэпнага працэсу назапашваньня купецкімі сем'ямі «маёмасьці і прэстыжу». Скарыны, Сітняновічы — усё гэта купецкія радзіны. Палітычнае кіраўніцтва на тутэйшых землях пасля сьмерці Ёсяслава Брачыславіча залежала ад эканамічнага цэнтру ўлады, які ўвасабляла Веча. Для купецкіх полацкіх рацый патрабаваліся спакой і згода, але Рэч Паспалітая, у склад якой

уваходзіў Полацк, у XVII стагодзьдзі загрузла ў хранічных памежных войнах.

Войны зьмянілі ня толькі эканамічнае ды дэмаграфічнае становішча Полаччыны XVII стагодзьдзя, але і адбіліся анамальным чынам на культурным пакліканьні гораду. Палачане-русіны, якія далі некалі літоўскім абшарам заканадаўства, распрацаваную пісьмовую мову, падмуркі дзяржаўнай і царкоўнай арганізацыі, былі ўрэшце зьведзены да стану памежнай варты, што з пэрыядычнасьцю ў дваццаць год сыстэматычна вынішчалася пад час войнаў. Жыцьцё на памежжы — суіснаваньне з «чужым» і немагчымасьць напоўніцу атаясамліваць сябе са «сваімі». У сытуацыі міжчасься, міждзяржаўя і міжверья С. Полацкі шукае аптымальнае для свайго індывідуальнага лёсу выйсьце. Урэшце, гэтае выйсьце зробіцца аптымальным для ўсяго постсармацкага дыскурсу — «усходні» вэктар сфармуе беларускую ідэю-місію вяртаньня праваслаўнай цывілізацыі ў агульнаеўрапейскі кантэкст. Пасьля разбору Рэчы Паспалітай, полацкія езуіты будуць датрымлівацца ў дачыненьні з кацярыненскай Расіяй той жа лініі. Кацярыненскае XVIII стагодзьдзе стала часам росквіту Полацку, — гэта быў той выпадак, калі імперыя спраўдзіла сваё гістарычнае накіраваньне, ліквідуючы «дэструкцыю межаў» (В. Акудовіч).

Імя «Беларусь» пасьлядоўна пачало ўжывацца ў дачыненьні сучаснай беларускай тэрыторыі менавіта пры маскоўскім двары. У тым, што гэта назва замацавалася за цяперашняй беларускай тэрыторыяй, магчыма, пэўную заслугу мае і С. Полацкі, настаўнік маскоўскіх цароў. Каб «Беларусь» зьявілася на палітычнай мапе, яе «вызвалялі» — гэта было актам ня толькі вайсковым, але і сэмантычным. «Вызвалялася» ня проста тэрыторыя, але і сэнс, місія для гэтай тэрыторыі, уканаваная і закладзеная ў тэрміне «Беларусь». Замала мець нацыянальную ідэю і нацыянальную мітаграфію — трэба, каб тваю ідэнтычнасьць прымаў на веру яшчэ нехта. Нацыя — гэта тое, што адбіваецца вонкі.

Заселеныя нашчадкамі палачан ды палешукоў тэрыторыі здолелі аформіцца адзіным цэлым як лякалізаваная на мясцовасьці магчымасьць міжцывілізацыйнага кампрамісу. Урэшце, Захад і Ўсход могуць нічога ня ведаць аб існаваньні Беларусі і нават не здагадацца аб яе ўнікальнай культурнай ролі. Падобны трагікамічны момант ня ставіць пад пытаньне саму місію Беларусі, бо міжкультурны дыялёг адбываецца насамрэч ня толькі і ня столькі на дзяржаўным узроўні, узроўні інстытуцый або дыскурсаў, колькі на ўзроўні індывідуальных лёсаў. Быць беларусам — азначае браць удзел у гэтым дыялягічным праекце. Беларускаясьць — гэта форум, палеміка. Беларусь была

такім месцам, дзе выяўляла і адкрывала сябе як Расія, так і Захад. Беларусы ў Маскве рабіліся агентамі гісторыі, правакатарамі перамен. Такой была роля братоў Зізаніяў, П. Мсьціслаўца, Ф. Скарыны, М. Сматрыцкага, І. Хведаровіча і, безумоўна, С. Полацкага.

Людзі «доўгага сярэднявечча лёгка пакідалі радзіму, бо наўрацьці яна ў іх была» (Ж. Ле Гофф). Сама сацыяльная кляса, да якой належаў С. Полацкі, была, як піша М. Блок, па натуре сваёй унівэрсальнай. Варта таксама ўлічыць адрозьненні паміж сучасным нацыянальным пачуцьцём і ўласьціваму часам С. Полацкага спосабу самаідэнтыфікацыі паводле краёва-канфэсійнай прыкметы. Калі для сучаснага нацыяналіста яго «радзімай» зьяўляецца мова, для чалавека XVII стагодзьдзя падобнай ідэалягічнай бацькаўшчынай была канфэсія ці нават абрад у выпадку «народнай веры».

Традыцыйнае для хрысьціянскай вучонысьці разуменьне гісторыі, якое ня страціла сваёй актуальнасьці на працягу XVII стагодзьдзя, вызначалася «эсхаталягічнай пэрспэктывай», гэта была гісторыя «кіруемага Богам руху ад граху да выратаваньня». Паводле падобных перакананьняў, час належыць Богу і пераадоленьне дэструктыўнай уласьцівасьці часу магчыма толькі ў Бозе. Да гэтага павінны імкнуцца ня толькі асобныя індывіды, але і цэлыя народы. Узаемасувязь тэалёгіі і палітычнай думкі была прыкметай эпохі. Ідэя стварэньня сусьветнай хрысьціянскай дзяржавы рухала гісторыю Захаду з часоў Каралінгаў. У ёй знаходзіць рэлігійнае апраўданьне для сваёй сьвецкай кар'еры і С. Полацкі. Першааснову сусьветнай хрысьціянскай імперыі — «трэці Рым» — С. Полацкі бачыць у Маскоўскай дзяржаве. Каб у гэтым пераканацца, дастаткова перачытаць віншаваньні паэта маскоўскім валадарам «Метры на пришествие во град отчистый Полоцк... царя и великого князя Алексия Михайловича» і іншыя, у якіх С. Полацкі прадракае маскоўскаму арлу панаваньне над іншымі дзяржавамі. Карона сусьветнай імперыі ўжо бачыцца паэту на галаве маскоўскага цара: «Прийми митру литовску, приими и корону // Полскую, Алексею, под свою оброну. // Затим даст Бог тры шведских на остаток в небе, // Труда ради о веру увенчают тебе». Дасягненьне падобнай вайскова-палітычнай мэты, паводле канцэпцыі стварэньня ўнівэрсальнай хрысьціянскай імперыі, і надае канчатковы сэнс чалавечай гісторыі, ліквідуе межы сьвецкіх дзяржаў.

У постаці маскоўскага цара паэт бачыў прыклад лідэра, які здольны аб'яднаць хрысьціянскі сьвет. У гістарычных экскурсах у часы Кіеўскай Русі С. Полацкі акцэнтуюе ўвагу менавіта на рэлігійнай місіірускай дзяржаўнасьці: «Иже

от Владимира наследне царствует, // Всю дедичным Русь правом слушне обыймует. // Насадил князь Владимир винницу Христову // През крест во всей России, Алексей готову // Михайлович разшырил». Толькі праз належнае выкананьне хрысьціянскай місіі сьвецкая ўлада можа захаваць сваю легітымнасьць. Наколькі блізкі быў гэты ідэал да маскоўскага арыгіналу? Ад жаданья наблізіць рэлігійныя ідэалы рацыям сьвецкай улады ідзе тэндэнцыя «цэзарызацыі» вобразу Хрыста («Царь мира Христос», «царь всея твари»), які адаптуецца да этапу homo militaris. Адсюль і вобраз крыжа-мяча.

Творчасьць С. Полацкага дазваляе выявіць тыя зьмены, што адбываліся ў сьвядомасьці яго сучасьнікаў, у прыватнасьці, у іх адносінах да часу. У сваім творы «Год века образ» С. Полацкі атаясамлівае сэзоны году з узроставымі стадыямі чалавечага жыцьця. Паэт падзяляе чалавечы век на пяць пэрыядаў, у кожным зь якіх па шаснаццаць гадоў: «Пяць разоў па шаснаццаць год — канец веку». Вымярэнне чалавечага жыцьця на шаснаццацігодзьдзі, на думку сучасных гісторыкаў, можа сьведчыць аб пэўнай абыякавасьці тагачаснага грамадства да канцэпту ўзросту, што абумовілася адсутнасьцю ўніфікаваных узроставых вех, якімі для нашых сучасьнікаў зьяўляецца, напрыклад, набыцьцё адукацыі ці служба ў войску.

Погляды на выхаваньне дзяцей, якія выказвае С. Полацкі, зьольшага адпавядаюць традыцыйным перакананьням. Паэт раіць: «Вздуй дитяти, пока еще молодо», бо «весна есть образ детства...отребляют вредная в ея время, ветви прицепляют полезныя к древесам». Гэта што да маральнага клімату эпохі і вытокаў яе харызмы.

Заслугоўвае ўвагі верш С. Полацкага «4 szesci dnia», у якім прасочваюцца каштоўнасьці адносіны паэта да часу: «kto mady, ma nos w nienawisc, // We dnie usiechy szuka u korzsci». Параўнайма з народнай формулай «яго час, яго воля», паводле якой «дабро ёсьць тое, што бывае ў свой час і на сваім месцы» (С. Санько). У вершы «4 swiata wieku» паэт вызначае чатыры эпохі сусьветнай гісторыі — залаты, срэбны, медзяны і жалезны век. Такая канцэпцыя гістарычнага часу малюе карціну паступовага заняпаду. Матывамі заняпаду, хуткаплыннасьці і зьменлівасьці часу, няўмольнага адліку чалавечага веку прасякнутая паэзія і сьветаадчуваньне эпохі Барока. Полацк першай паловы XVII стагодзьдзя, дзякуючы дзейнасьці шэрагу творцаў, сярод якіх першай зоркай быў М. Сарбеўскі, робіцца важным ідэйным цэнтрам гэтай эстэтычнай і сьветапогляднай фармацыі. Полацкая сытуацыя вайсковага, рэлігійнага і цывілізацыйнага памежжа — удзячная глеба для трагічнага барокавага

самапачуваньня. Эпітафія робіцца праграмным творам. У С. Полацкага мы знаходзім багата ўзораў гэтага жанру: «Дзень за днём плыве, як у рацэ вада, // Не ўзнавіць, дай веры мне, гэтую страту: // Прышласьць ненадзейная, і цяпершчына да вечара — // не зусім твае».

Гістарызацыя сьвядомасьці інтэлектуалаў адбылася напрыканцы XVIII стагодзьдзя. Прысьпешыць гэты працэс магло жыцьцё на памежжы, з уласьцівай яму асаблівай інтэнсіўнасьцю падзей, што наглядна суадносяць хаду гісторыі са здарэньнямі асабістага лёсу. Сьветаадчуваньне барока, як пераходнай сьветапогляднай фармацыі, міжэтнічныя і міжканфэсійныя кантакты і канфлікты ў памежнай Полаччыны — усё гэта зрабіла С. Полацкага прыналежным гістарычнаму адчуваньню сваёй эпохі, што і дазваляе суадносіць яго лёс з заканамернасьцю гісторыі, а ня міту. Пятроўскага-Сітняновіча, гэтага практыкуючы ля трону філэзафа, сучасьніка Кромвэля і Рышэлье, хочацца параўноўваць толькі з гістарычнымі героямі.

2. Прастора гераічнага

Рака і мяжа — тыя полюсы, паміж якімі фарміравалася полацкае грамадства XVII стагодзьдзя. Ваеннае памежжа — сьвет гераічна-эпічных кантрастаў, сьвет муроў. Рака ня дала гэтым мурам ператварыцца ў кітайскія. Дзьвіна ёсьць камунікацыяй, гандлем, асьветніцтвам — брамай у памежных мурах. Межы Полацк ніколі не любіў, адсоўваючы іх як надалей за свае ваколіцы — гэта была экспансія гандляроў, дойдзідаў, асьветнікаў і сьвятых. Горад на сотні кілямэтраў пасунуў мяжу на захад — і паўстала Беларусь. Усходняя мяжа ВКЛ і рускай дзяржавы, чужая для Полацку, падрывала эканамічныя сувязі і культурную місію краю, але не адмяніла іх. Мяжа надала гэтаму сьвету мітаў і легенд гістарычнае вымярэньне, а рака ўключыла яго ў сусьветны кантэкст.

Сваёй мэтафарай «жыцьцё пры дарозе», апавядаючы аб лёсах беларускага, Алесь Аркуш выявіў пласт нэгатыўных значэньняў транзытнай прасторы-пусткі. «Жыцьцё пры дарозе» антыпод жыцьцю пры рацэ. Дарога арганізуе тэхнагенную прастрань, рака — прастору культуры. Полацк, які паўстае з брамы чыгуначнага вакзалу, і Полацк з набярэжнай — розныя гарады. У першага лёс павятовай станцыі, другі — караблём-нэфам Сафіі пільнуе сустрэчнага ветру гісторыі.

Два Полацка нітуюцца ў нашай сьвядомасьці. Той, што мы ведаем зараз,

— уласна горад, але нашы продкі адрозьнівалі таксама і Полацк як край. Гэта ўся лясная прыдзьвінская роўнядзь з прадмесьцямі-фарпостамі, адлеглымі адзін ад аднаго на сотні кілямэтраў. Чым ёсьць тады сучасная Полаччына як ня ўсёй Беларусью ў яе этнаграфічных межах. Багаты сымбалічны капітал ня робіць з палачан ранцье. Балазе, акрамя сымбалічнага капіталу ў Полацку ёсьць нафтаправод, наваполацкія хімічныя вытворчасьці ды ўнівэрсытэт — першапачаткова інстытут нафта-хімічнага профілю. Нафтавая рака дублюе раку прыродную.

Гамагеннасьць прыдзьвінскага ляндшафту, яго «Дзьвінацэнтрычнасьць» (крыніцы і ручаіны краю імкнуць да галоўнага рэчышча) — ёсьць тым эмацыйным фактарам, што нараджае ўсьведамленьне супольнасьць гістарычнага лёсу. Вандроўкі па мясцоваму чарналесью Ёсяслава Чарадзея, Яна Баршчэўскага і Язэпа Драздовіча прасякнуты адчуваньнем свойскасці. Гэта, мусіць, тое, што разумелі скандынавы пад паняцьцем «мідгард» — унармаваная абжытая прастора, як родны двор дзяцінства, у межах тыну якога знаходзілася столькі чароўнага, хвалюючага, але бясьпечнага.

Полацк штодзённасьці ніколі ня быў роўны сабе — ідэі Гораду, па ўзору якога ў гэтым лясным краі пачалася будова ўрбаністычнай цывілізацыі. Гэтую ідэю мы пазнаем цяпер у мурах суседзкіх сталіц, да будаўніцтва якіх далучыліся. Зь вежаў полацкіх бажніц можна ахапіць позіркам увесь край, а на берагах Нешчарды ў цішы («шорхнасьць моўкнасьці» Юхнаўца) праслухоўваецца праўда Беларусі. Тапаграфія папярэднічае гістарыяграфіі. Абмеры зямельных уладаньняў пад час рэформы каралевы Боны ўвыразьнілі абрысы літоўскай Сарматыі. З рэкагнасыровак і памежных абмераў тэрыторый, здабытых кацярынінскімі генэраламi, паўставалі абрысы сучаснай Беларусі. Менавіта на падставе тапаграфічных даведак узьніклі першыя ўзоры айчыннай гістарыяграфіі — «Апісаньне Віцебскай губэрні» Пятра Катлоўскага, «Исторические сведения о примечательных местах Белоруссии» М. Без-Карніловіча. М. Гарэцкі ды К. Вераніцын (аўтар паэмы «Тарас на Парнасе» з Гарадку) былі каморнікамі-землямерамі. Перад тым як прамовіць сваю формулу беларушчыны, — яны выхадзілі яе пешшу. Вось і першы айчынны падручнік геаграфіі А. Смоліча заслугоўвае цяпер на пачэснае месца ў анталёгіі беларускай гісторыі ідэй.

Побач з традыцыяй-тэкстам заўжды прысутнічае традыцыя-ляндшафт. Гэта канфлікт дзьвюх розных моваў, якія, гаворачы аб аднолькавых рэчах, ствараюць адрозныя рэальнасьці. Адраджэнская традыцыя, угрунтаваная на

формулах сваіх сакральных тэкстаў, паходжаньне якіх узыходзіць да віленскіх краявідаў XIX ст., адмаўляе ў культуратворчай каштоўнасьці сучаснаму сацыяльнаму ландшафту Беларусі. На жаль, тарашкевіца не валодае дастатковай крэатыўнасьцю, каб спарадзіць з уласнай літары «абяцаную зямлю» — рэальнасьць альтэрнатыўную.

Полацк знаходзіцца ў тым шчасным пункце, дзе ландшафт выходзіць на паверхню сэмантычнай уцямнасьці. Рака, лес, багны, азёры, дарогі, камяністыя палі ангажуюцца тут гісторыяй, гарызанталь краявіду трансфармуецца ў вэртыкаль сылюэту бажніц. Гісторыя існуе ў полацкім пэйзажы як патэнцыя, як працяг ландшафту ў сацыяльнае. Ляндшафт акумулюе ў сабе набор магчымых гістарычных падзеяў, якія «упісаны» у краявід (напрыклад, «палі баёў»), — павароткі дарогі нясуць у сабе патэнцыі гістарычных пэрыпэтый, а пагоркі, лагчыны, азёры выконваюць мнэматычную функцыю. Вакол гэтых дамінантаў канцэнтруюцца легенды і паданьні. Паміж швэдзкай інтэрвэнцыяй і вайной з французамі 1812 года ў прызвычайным успрыманьні палягаюць не стагодзьдзі, а кілямэтры, якія падзяляюць «швэдзкія могілкі» ад возера, дзе пахаваны «Напалеонаў скарб». Зьнікненьне летапісных крыніц не пазбаўляе нас памяці, бо ландшафт, апасродкаваны тапанімікай, ёсьць падкладкай гістарычных падзеяў, што тут адбываліся ці адбудуцца.

Лес зьяўляецца тым топасам, які наглядна дэманструе асаблівасьці прасторавых уяўленьняў традыцыйнай беларускай культуры. У яе кодзе ён «сэмантычна маркіруе Поўнач і Верх» — «лес аказваецца максымальна прыцягнутым да сфэры сакральнага» (С. Санько). Для заходнееўрапейскай традыцыі характэрна хоць і дыфэрэнцыраванае ў залежнасьці ад сацыяльнага становішча і культурнага цэнзу, але збольшага насыцярожанае стаўленьне да лесу. Гэта амплітуда вагаецца ад вобразу нетраў-пустэльні, поўных інфэрнальных сіл, у якіх выпрабоўвалі сваю веру клірыкі, і да лесу-вольніцы браканьераў-віланаў. І для тых, і для другіх лес быў «унівэрсумам чароўных і пужаючых легендаў» (Ж. Ле Гофф). Заходнееўрапейскія лясы поўняць звыродлівыя пачвары, калі ж знаёмімся зь беларускімі паданьнямі, складваецца ўражаньне, што самымі мацёрымі насельнікамі прыдзвінскіх нетраў былі самі крывічы, князі якіх зьяўляліся ваўкалакамі. «Зачараваны сьвет» пратрываў у гэтым лясным краі як надаўжэй. Выбар станоўчага ці адмоўнага знаку ў заніраваньні тэрыторыі ў традыцыйным грамадзтве залежаў ад ступені яе абжытасці, — для нашых продкаў лес быў не чужой прасторай: «і жыцьцё, і сьмерць родняць чалавека зь лесам; лёс рэдзіць людзей, людзі рэдзяць лес» (Р. Бардулін).

Кніжнік Сімяон ня мог прайсьці паўз такога тэксту, якой зьяўляецца «кніга прыроды». «Кніга прыроды» — адна з «мэтафар барока», адсюль і назва энцыклапэдычнай працы С. Полацкага «Вертоград многоцветный». У тэкстах апошняга алівы, фігавыя дрэвы і вінаградныя лозы дамінуюць па колькасці згадак над тубыльнымі крушынамі і соснамі. Пабожны паэт лепш арыентуецца ў тапаграфіі і батаніцы Эдэму, чым роднай зямлі. Нетры яго «вертаграду» насяляюць ільвы, малпы і іншыя вучоныя зьвяры, валодаючыя мастацтвам палымянай казані. Уяўленьні аб ляндшафце — люстра суб'ектыўнасьці эпохі, яе грамадзкага краявіду. Зь якой кропкі сацыяльнага бачыўся С. Полацкаму яго Вертаград? Поле сацыяльнага, як «гістарычна склаўшаяся прастрань», ёсьць вытворным ад прасторы прыроднай і адначасова месцам, дзе фарміруюцца прасторавыя ўяўленьні і спосабы трансфармаваньня ляндшафту (П. Бурдзьё). Лес для С. Полацкага — сфэра язычніцкага, у адрозьненні ад вертаграду, саду — канцэнтраванай мэтафары культуры, культуры ў ачышчанай ад больш позных напластаваньняў форме — культуры як апрацоўкі зямлі, прыроды. Прыроднае, «калючае», як крушына ў творы паэта «Презрение достоинства и желание почета», — мусіць належыць агню — смалістаму цяпельцу, на якім смажацца свавольнікі «в темной пропасти, в огненном океане». Сад С. Полацкага — гэта дыдактычная катэгорыя, чужая пастаральным сэнтымэнтам. «Дзікі» аўтэнтчны ляндшафт, як і яго насельнікі — нацыі, — яшчэ ня вынайздзеныя.

Сьвет у творах Сімяона Полацкага — гэта «кунсткамэра» цудоўных праяў і марнасьці чалавечай: Егіпет, Мэмфіс, вежа Фарос, Элада, слаўная Алімпам і стодам Зэўса, Калёс у Радосе, Эфэс і храм Дыяны, Маўзалея Артэмізія, Бабілён, Амфітэатар Рыму. Аддаючы даніну пашаны «Сямі цудам» мінуўшчыны, С. Полацкі не забываецца і на рэаліі новых часоў: «Христофор Колумб вокруг света обошел, // От чудовищ морских мучений натерпелся», «Мудрый Америго, плывя по воде, // Немало ужасов от морских животных // Претерпел, пока достиг неизвестных стран». У гэтых радках чуецца пракаветнае «за трыдзявятай зямлёй». «Чудовища морские», ад якіх «натерпелись» слаўны Калюмб ды мудры Амэрыга, выплылі ў творы С. Полацкага з глыбінь архетыпічнага. У гэтай новай пераніцоўцы гісторыі пра Іёну і кіта капэрнікаўская карціна сьвету мірыцца праз эпічны расьпеў з царкоўнай дактрынай. Геаграфія, як і гісторыя, доўгі час заставаліся біблейнымі дысцыплінамі. Гэта была географія этычнага — канглямэрат памятных мясьцін грэхападзеньня і кантактаў з Боскім, аксыялёгія, атрымаўшая працяг у тапаграфію, дзе ўсход і захад, поўдзень і поўнач, поле і лес, левае і правае маюць свае эквіваленты на шкале добра і зла. Вандроўка Калюмба ў

«паўднёвыя краіны» асацыявалася для носьбітаў сярэднявечнай вучонасьці зь біблейнай сымболікай, а традыцыйная сьвядомасьць, у сваю чаргу, учытвала ў калюмбаву вандроўку свае знакі.

Геапалітычныя арыентацыі Полацку традыцыйна палягалі ў плоскасьці «Поўнач–Поўдзень». Гэта ня толькі шлях «з вараг у грэкі», што нітаваў у Полацку Скандынавію зь Бізантыяй, але таксама і пасярэдніцкая роля паміж Вялікім Ноўгарадам і Кіевам. Альгердаў шлях, суладна народным паданьням, таксама арыентаваны падобным чынам, што адпавядае ня столькі тапаграфічнай, колькі міта-паэтычнай праўдзе, — у беларускай традыцыйнай мадэлі сьвету зьвязка «Поўнач–Поўдзень» мае каштоўнасьць нагрукі, зьвязаныя з апазыцыямі «верх–ніз», «сакральнае–інфэрнальнае», дзе Поўнач адпаведна верх, а дол — Поўдзень (С. Санько). Сама сабой згадваецца гіпотэза А. Латышонка аб паходжаньні назвы Беларусь, паводле якой белы колер — гэта маркер верху на картах.

Калі «Поўнач–Поўдзень» былі для Полацку кірункам эканамічнага разьвіцьця і культурных кантактаў, то геапалітычная вось «Заход–Усход» стала спадарожніцай войнаў, вытокі якіх палягалі далёка ад мясцовых інтарэсаў. Да распрацоўкі міталёгіі Ўсходу прачыніўся і С. Полацкі. «Океан восточной власти ти годует // А юж западны тебе ся готует. // Слонцу Восток, Запад равне подлежат, // Даст Бог тебе, слонце, вси царем узнают», — дэклімуе паэт. Ідэалёгія Ўсходу распрацоўваецца С. Полацкім з дапамогай антычных узораў глёрыфікацыі. Так, маскоўскага цара паэт прыпадабняе Аляксандру Македонскаму.

Ідэю чалавечай годнасьці Сімяон Полацкі вырашае ў рэчышчы рэнэсанснай канцэпцыі, паводле якой чалавек створаны па вобразу і падабенству Боскаму. Паэт сьцьвярджае: «Все мы по образу Божьему, все мы — адамиты». Кожны нараджаецца роўным і годным, але, маючы свабоду маральнага выбару, чалавек можа згубіць падставу гэтай годнасьці — вобраз Бога ў душы. Шляхціц — гэта перадусім той, хто патрапіў захаваць сувязь з Боскім першаўзорам. Адсюль выснова С. Полацкага: «Кто богат достоинствами, по праву может быть наречен // Дворянином, хоть бы был рожден от простецов неизвестных. // А кмет і дворянин без достоинств — холоп, хотя рожден от благородных». Факт нараджэньня ад высакароднага продка ня можа даваць перавагі на вагах шляхецкай годнасьці: «всякая кровь портится і невечна». Вайсковая шляхецкая служба разглядаецца паэтам не як прывілея, а як адно са шматлікіх раёмстваў.

Пэўную пазыцыю займае С. Полацкі і ў дачыненні багацьця: «Богатство три некия имут вещи в себе, // яже не попушают вселится в небе». Адзіным памысным спосабам прымянення грошаў, на думку паэта-манаха, зьяўляецца дабрачыннасць. Сьвецкая ўлада таксама ня робіць яе ўладальнікаў высакароднымі: «Рад отказаться, порой откупиться // От больших чинов, кто не дурак», — прыдворны паэта мусіць ведаў, аб чым пісаў.

Фармулюючы сацыяльны ідэал, С. Полацкі дэкларуе яго адкрытым для памкненняў любога чалавека, незалежна ад паходжаньня, наяўнасьці чына ці маёмасьці. У асяродзьдзі рамесьнікаў, беднаты і клірыкаў С. Полацкі бачыць апірышча боскім і царскім справам. Галоўны цэнз: верная служба царкве і манарху, што мае на ўвазе індывідуальную высакароднасьць і працу-служэньне, працу як служэньне. У тропы антыквізуючай сьвецкай модзе, С. Полацкі, каб зацьвердзіць высакароднасьць працы агулам і рамесьніцкай працы ў прыватнасьці, выводзіць яе паходжаньне ад антычных багоў: «Сметливая Арахна пряжу придумала, // Чтоб наготу нашу удобно укрыть. // Также і ткачей всякими изделиями // Благодаря ее изобретению мы благодетельствованы». Прыёмам вывядзеньня генэалёгіі з антычнай гісторыі карысталіся і шляхецкія ідэалёгіі. Гэта была агульнавядомая стратэгія глэрыфікацыі (згадайма францускі прыдворны культ Геркулеса Гальскага ці айчынную мітагістарычную вынаходку, дзякуючы якой валадары ВКЛ выводзілі свой радавод ад рымскага патрыцыя Палямона). Ідэал С. Полацкага — гэта шляхецтва без гербоў, генэалёгіі і радавых замкаў. Рыцарам сутаны ды прастола і бачыў сябе С. Полацкі: «мечь ё азь, подражая Христу Госпаду, оть усть моихъ испущаю, не человеки убивающій, но злобы ихъ, і лукавства ихъ посецающій, сухія ветви от древа отрезающій... Мечь духовный, на духовныя извлекаю, і секу нещадно ихъ злобы».

С. Полацкі, зразумела, аддаваў належнае і традыцыйнай канцэпцыі трохчасткавага падзелу грамадства на сьветароў, воінаў і земляробаў: «Блюди свое сословие: молитва Симу // Дана, плуг — Хаму, а меч — Иафету», але само грамадства, сучаснае паэту, зламала гэтую статыку акурат у той ступені, якая і дазваляла сыну купца рабіць кар'еру клірыка і дзяржаўнага дзеяча. «Паэтычныя вольнасьці» С. Полацкага былі санкцыянаваны часам. Эксцэсы шляхецкіх вольнасьцяў змушалі многіх палітычных мысьляроў Рэчы Паспалітай знаходзіць ідэальныя грамадзкія ўзоры ў самых нечаканых месцах, у асяродзьдзі іншых сацыяльных клясаў і нават іншаверцаў. Падобная стратэгія патрабавала перафармуліраваньня сацыяльнага ідэалу, падпарадкаваньне яго новым рэаліям. С. Полацкі сваім паходжаньнем і выхаваньнем быў да гэтага

падрыхтаваны.

Існуе сапраўдны інстытут полацкіх страт і няздзейсненых праектаў. Гэта вельмі аптымістычны інстытут — ён дэманструе вымер тутэйшых амбіцый. «Страты» — неабходная драпіроўка гістарычнай дыскрэтнасці, без падобнага маскіравання гамагеннасць традыцыі не была б відавочнай. Тое, што мы не патрапілі яўна залічыць у свае набыткі, можна правесці па графе «свайго страчанага». З расцярушаных і непрачытаных архіваў, з раскіданых камянёў-бажніц прарастае сучасная беларуская самасвядомасць, пачатак якой далі археалагічныя і археаграфічныя вышукі. Накіраваўшыся колькі дзесяцігодззяў таму на пошукі полацкага крыжа Ефрасіньні, мы ў працэсе гэтых росшукаў набылі беларускую незалежнасць, выяўляючы большую рупнасць хутчэй у вяртанні крыжа, чым дзяржаўнасці.

Полацкі лябірынт — ці ня самая амбітная «страта», бо яна прэтэндуе на ландшафт і на асаблівыя дачыненні з прасторава-часавым кантынуўмам (згадайма «Лябірынт» В. Ластоўскага). Хтанічная прырода лябірынту-сутарэння вымагае наяўнасці свайго салярнага спадарожніка. І ён, гэты айчынны Эдэм, існуе. У адрозненне ад Лябірынту, адносна тапаграфіі і месцазнаходжання Саду ёсць больш пэўныя звесткі. Ян Баршчэўскі, напрыклад, лякалізуе яго месцазнаходжанне ў экіманскіх уладаннях паноў Беліковічаў. Урэшце, «Вертаград» С. Полацкага можна лічыць яго віртуальным філіялам, заўжды гатовым разгарнуцца на прасторы айчыннага гуманітарнага дыскурсу.